

HORVÁTH JÁNOS „NEMZETI KLASSZICIZMUSUNK IRODALOMSZEMLÉLETE” CÍMŰ EGYETEMI ELŐADÁSAI*

(Részletek)

„Nemzeti klasszicizmus”: tulajdonképpen ízléstörténeti oldaláról jelöli meg irodalmi fejlődésünk azon szakaszát, melynek nyitánya Petőfi költészete, 1848–49 után pedig bizonyos tekintetben módosult kibontakozása és megérlelődése: Arany, Kemény, Tompa, Gyulai stb. munkássága. – A „nemzeti irodalom” mit jelent? – Megvalósulása fokozatokban történt: nyelv, majd szellem, végül ízlés nemzetiségének fokozataiban. Minthogy ez utóbbi a nemzetit az általános művészivel legkövetesebben egyeztette össze: méltán adjuk neki azt a nevet.

„Irodalomszemlélet”: nem fejezi ki egészen, amit tervezek. Legyen beleértve mindez: az irodalom felfogásának módja („fogalma”); irodalom és más műveltségi területek viszonyának értelmezése: tehát *irodalomelmélet*. Ezzel kapcsolatban az irodalmi fejlődés feltételeinek, tényezőinek, hatásrendszerének: szóval történetbeli mozgása egyetemes törvényeinek az ismerete: tehát *az irodalom történetbölcselete*. Továbbá, mindezekről is befolyásoltan: az irodalom *aktuális programja* s e program (felfogás) szempontjából az egykorú irodalmi jelenségek *bírdalata*. Végül: kisebb részben a *világ-irodalom*, főképp azonban a *magyar irodalom történeti jelenségeinek* méltatása, felfogása: nemzeti klasszikusaink egészben meg nem írt, de nevezetes elemeiben reánk hagyott *magyar irodalomtörténete*, s abból most már tovább kifejtve, magáról e tudományról való felfogásuk: *irodalomtudományi elveik*, az *irodalomtörténeti szintézis* számára értékesíthető gondolataik és példaadásuk.

Tárgyam tehát: a nemzeti klasszicizmus összes *irodalomtudata*, elméleti, gyakorlati és tudományos jellege s tartalma szerint.

Mit akarok ezzel elérni? Miért választottam most éppen ezt?

Rég készülök hozzá. Éveken át tartottam előadást a nemzeti klasszicizmus ízléséről, annak egy kiváló képviselőjéről, Gyulai Pálról, majd 1848–49-nek ez ízlés kialakulásában különös jelentőségéről, legutóbb magának a „nemzeti” irodalomnak alapvető, kezdeti problémáiról: így most már alig lesz hallgatóm, aki többé-kevésbé elő ne volna készülve e betetőzésre.

Mióta ez előadásokat tartom, szaktudományunk új fejlődés útjaira lépett. Újból megvizsgálja tárgyát, önmagát, feladatai természetét, módszereit s új oldalról, sőt új szellemben látja a maga egész probléma-rendszerét. A mozgalom a német szaktudományban indult meg s hatása vagy tíz év óta

*Az 1930–31. tanév II. félévében tartott egyetemi előadás bevezetését és Arany-fejezetének első részét közöljük. A *Nemzeti klasszicizmusunk irodalomszemlélete* folytatása annak a sorozatnak, amely az 1923–24. tanévtől kezdve *A magyar irodalom fejlődéstörténete* (Bp. 1976.), 1926–27-ben *A magyar irodalmi népiesség Faludtól Petőfiig* (Bp. 1927.; 1978.²), majd két éven át *A nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlése (Tanulmányok)*, Bp. 1956. 272–458.) című előadásokból állott.

A Kemény, Arany, Gyulai és Salamon Ferenc irodalomszemléletét tárgyaló fejezetek tehát a korszak irodalmi tudatának vizsgálatával egészítik ki a *Fejlődéstörténet* utolsó részét, s egyszersmind megvilágítják irodalomtudományunknak azt a hazai hagyományát, amely legfőbb alapja volt Horváth János felfogásának.

A kézirat idézetanyagát és hivatkozásait az új kritikai kiadás (*Arany János Összes Művei I–XV.*; rövidítve: AJÖM) szerint közöljük. Az 1851 utáni levelek esetében erre még nem volt mód, s így ezeket az *Arany János hátrahagyott iratai és levelezése* (Bp. 1888–1889.; rövidítve: HIL) III. és IV. kötetéből, a forrásjelzést a dátummal is kiegészítve idézzük.

Korompay H. János és Korompay Klára

nálunk is erősödve jelentkeznek, de már az 1910-es években fel-feltűnedezt. Tudjuk, hogy ez reakció arra a korszakra, melyet pozitivistának szokás mondani, mivel – éppúgy, mint a filozófiai pozitívizmus – csak egzakt, közvetlenül észlelhető, tehát *részigazságok* s tények iránt érdeklődött, – s éppúgy, mint az a metafizikánál – megállt a csak közvetve (talán csak intuícióval) felfogható *történeti egész* s maga a *történeti folyamat* problémája előtt. Ugyanez okból közeledett a természettudományok felé, igyekezvén elsajátítani azok módszereit. Elszigetelt, mikroszkopikus vizsgálatok helyett ma az összszemlélet javára fordult az idő, bár természetesen ez sincs amazok nélkül. Minden szaktudományi problémának ma csak akkor tulajdonítanak érdeket, ha össz-szemlélet vetette fel, s ha annak a lehetővé tételét szolgálja. Nem valamely szöveg-értelmezés, egy mű, egy író önmagáért, hanem mindenik egy tágabb horizont, s végül egy teljes *szintézis* kedvéért tárgya az érdeklődésnek. Így a történet tényezői közül is kevésbé az egyén, mint a közösség, s amaz is csak mint ennek részese. Ki miben véli felismerni a közösség lényegét, létesítőjét s kinyomatát, aszerint állnak elő új meg új változatok az irodalomtörténetben: faj, táj, felekezet, társadalmi osztály, generáció; stílus, ízlés (alak), világnézet: megannyi szintézis-szempontok. Legösszefoglalóbb a „korszellem”-é, mely minden, egy bizonyos időben közönséget képezhető tényezőt felölel s a „szellem” azonosságában, mintegy a kor lappangó filozófiájában keresi végső egységüket; mint legtágabban értelmezhető névvel, ezért nevezik nálunk az egész új irányt szellemtörténetnek. – Két figyelmeztetés elkél: 1. össz-szemlélet nem lehet a részletek megismerése nélkül; 2. az irodalomtörténet önálló tudomány, már pedig a jelzett változatok nemegyszer valamely közösségtörténethez csak segédtudományként használják fel. Az irodalomtörténetnek megvan a maga saját kollektivitás-ténye: az irodalmilag műveltek (írók, olvasók) folyvást alakuló, másnemű közönségeket is magába feloldó s történetileg változó kollektivitása. Minden említett szempont ennek az ismeretéhez vezessen el, ennek legyen alárendelve.

Nálunk az új irány öntudatos képviselője a Minerva, az azelőttie elsősorban az Egyetemes Philológiai Közlöny volt; ma már ez se. – A mondott átféjlődés nemcsak az irodalomtörténet, hanem mindennemű történeti tudomány területén folyamatban van. Ma már túl is vagyunk a túlzó kezdeten s a megelőző állapotot is értékeljük.

Egészben véve örvendetes tudat, hogy továbbfejlődés sodrába jutottunk. De úszni is kell, nemcsak vitetnünk magunkat. Ehhez pedig szükséges tisztán látnunk helyzetünket s nemcsak az újra függesztetnünk tekintetünket, hanem tisztába jönnünk az előzményekkel, hogy tudjuk: honnan hová.

Nos, az előzmények sohasem oly sommásan egyszerűek, mint a reakció szokta felfogni s hirdetni kívált eleinte. Ez új irányt megelőzőleg egyéb is volt, máshol s nálunk is, mint amivel reakcióként kíván szembehelyezkedni az új. Azon a pozitív filologizmuson kívül, s amellet, lényegesen másnemű jelenségeket is ismerünk; legyen elég csak a vele egykorú esszé-irodalomra utalnunk (Péterfy – s bár amazal is szoros kapcsolatban: Riedl) s az irodalomtörténetek közül Beöthyére, Bodnár Zsigmondéra. Gyulai Pál tanítványai is más vizekről érkeztek. Négyesy László is fölöttébb egyéni irányú, s egyáltalán nem amaz egyoldalú filologizmus képviselője. – Nálunk annakidején ezt a most említett csoportot, tekintet nélkül a sokféle árnyalatra, melyet képviseltek: esztétizálóknak mondták, a másikat filologizálóknak; még pedig egymást némi gúnnyal nevezve így. Az igazság az, hogy volt itt az egész idő alatt egy igen számottevő csoport, mely egyszerű tény- és adatmegállapításokon túlmerészkedett s az ismeretek valamely magasabb szempontú, ideálisabb értelmezésére is törekedett. Kimagasló egyéniségekben is vetekedhetett a másik „iránnyal”. Ami önerejéből való megújódást irodalomtörténetünk és -elméletünk a mai német hatást megelőzőleg felmutathatott, az is ebben a csoportban keresendő s szinte kizárólag magyar előzményekben gyökerezik.

Ami e két irányzat leszámazását illeti: a „filológiai” – bár igen jeles hazai előzményei ennek is voltak – a maga tudománytörténeti jellegzetességében túlnyomólag német eredetű; a másik viszont – bár idegen hatásokat befogadott – lényegében magyar hagyományokat folytatott tovább: közvetlenül, vagy Beöthy Zsolton át Gyulaira, s Gyulai által a *nemzeti klasszicizmus* irodalomtudományi alapvetésére (szintézisvizslatul Toldyra, éppúgy mint a filológusok is) támaszkodva.

A két irány közül a filológiai volt szervezettebb, öntudatosabb és szakszerűleg iskolázottabb; a másik szabadabb jellegű, hajlam, műveltség, személyi hatások és egyéni invenció szerint heterogén, a céhbéli módszeresség, az eltanulható mesterség közös ismertetőjelei nélkül. Körülbelül mint „tudós” és „író” állt szemben a két típus az egykorúak felfogásában. Egyik oldalra Heinrich Gusztávot, a másikra Beöthy Zsoltot odaképzelve, az ellentézés elég világos lehet.

A kettő közül a filologizmus korában szaktudományi tekintély dolgában ez utóbbi volt kedvezőbb helyzetben; a mondott okon kívül azért is, mert újabb keletű volt, de azért is, mert a másik irány nemzeti klasszicizmusbeli gyökereiben nem volt katexochén tudós eredetű (Kemény, Arany, Salamon, Gyulai), s azoktól távolodva időben, mind kevesebb ösztönt érzett magában, hogy gondolatörökségét tudományrendszerre képezze ki és szervezze meg. Ott állt már mellette a kizárólagos „szaktudomány” igényeivel a filológia. Pedig ahogy Négyesy László Arany zseniális ritmikai megállapításai alapján tudománnyá rendszerezte a magyar verstant, úgy meglett volna a mód: a magyar irodalomtörténetnek is ily klasszikus gondolat-alapon való teljes átrendszerezésére. Ez részben megtörtént Beöthy Zsolt kézikönyvével (vö. a Toldyéval), több részlettanulmánnyal s esszével, de inkább csak az *esztétikai* értékelések átigazításában, mintsem az egész irodalomtörténet belső rendszerének átképzésében. Sok, igen nevezetes részlet is felhasználatlan maradt, vagy ha éppen a maga helyén leltározatott is, a szintézis szempontjából nem érvényesült eléggé. Minden jel arra vall, hogy egy megírt, de meg nem jelent irodalomtörténet – a Négyesy Lászlóé – a klasszikus gondolathagyományt minden eddig ismertnél teljesebb öntudattal használta fel szaktudományi szintézisünk megszervezésére.

Most már talán látható, hová célok ez előadásokkal. Az említett körülmények folytán a német tudományosság segítségével eddig csak a „filológiai” irány jutott el egy katexochén – mintegy hivatalos – irodalomtörténeti tudomány tekintélyére s látta el magát az igazi szaktudománynak legalább módszertani kritériumával. A másik, nálunk esztétikainak nevezett irány sem elméleti, sem módszertani szempontból nem jutott el egy igazi tudományszak öntudatára; élt, egyéni hajlamok, autodidaxis, amatőrség véletlenei, sokszor zseniális intuíciói szerint, alkalmilag továbbfejlesztve, máskor elsablonosítva, a maga gondolatörökségéből, anélkül, hogy annak alapján megindulva idejében kidolgozta volna a maga szaktudományi problémarendszerét. Ezzel lemondott arról, hogy elvégre magyar gondolat, magyar lángelmék kohójából ömlessze ki a magyar irodalomtörténet eszmei vázlatát, s lehetővé tette, hogy némi késői kísérletektől eltekintve, megint csak idegentől tanuljon magyar tudományt: akitől a korábbi (a filológiai) tanulta, attól tanulja el annak – bizonyos fokig – a tagadását is: úgy táncoljon, ahogy onnan fűjják.

Erős kilátásunk van tehát arra, hogy a közeljövőben (mint már eddig is) ismét nem egyenrangú félként fogunk szaktudományt tanulni a külföldtől, hanem passzív átvevők (elkésve) a kész s kellő önállóság nélkül ráhúzzuk az ő más anyagáról, más történeti egyediségről szabott rendszerüket a magunkéra. Vajon még ma sem volnánk annyira, hogy önálló gondolataink legyenek a magunk mesterségéről s azok birtokában érdeklődjünk komoly szakértársakként mások tapasztalatai iránt? Vajon még ma is oly gyámoltalanok vagyunk, hogy amit hozzánk máshonnan „közvetítenek”, azt ellenőrzés nélkül divattá fogadjuk? Nem vagyunk-e annyira, hogy magunk jószántából önérzettel nézhessünk szét a nagyvilágban tanulni való végett a magunk belátása szerint? – jól tudván, hogy nekünk is van már valamink?

Azt hiszem, volnánk már annyira – nemcsak egynehányan, hanem összességünkben –, ha szaktudományunknak ily magyar alapú megszervezése kellő időben s teljesen végbement volna. Hiszen, aki jól ismeri klasszikusaink tanulmányait, lépten-nyomon oly gondolatok, az irodalomszemlélet oly módjaira, sőt szaktudományi problematika és szintetikus módszer oly tanújeleire bukkan bennök, aminők most kívülről, importként kerülnek be hozzánk. Ama filológiai irány a maga erős tudomány-öntudatával mintegy eltakarta az egykorúak szemé elől e nagyarányú gondolat-készletet, mintha mindaz csak afféle egyénileg érdekes felfogás lenne, amelyet végre tudomásul lehet venni, ha az illető klasszikus író „prózaí dolgozatainak” a tartalmát ismertetjük, de amelytől teljes függetlenségben haladhat tovább a szaktudomány a maga módszeresen mindörökre kijelölt útján. Igaz, hogy azok a lángelmék és kimagasló tehetségek, akiktől e gondolat-készlet származik, nem éppen céhbeli tudósok voltak (Arany még csak a gimnáziumot sem járta ki), hanem mint tudósok is „írók”: de azért nem egyszer sikeres harcot vívtak meg a céhbellel, s írók, a magyar nyelv és forma művészei lévén, tudták összeegyeztetni a tudományt a közlés művészetével; a másik oldal ellenben (jeles kivételek ott is voltak: Katona!) szinte a formátlanság és olvashatatlanság kultuszát látszott üzni. Emez csak szaktudósokhoz szólt, az a művelt laikusokhoz is, és kétségkívül van a szaktudománynak sok olyan kérdése, a maga egészében pedig mindenesetre oly tárgy, melyet megfelelő formában laikusokhoz is el kell juttatni. Másfelől a tudós sincs arra kötelezve, hogy forma-, nyelv-, stílus-érzéklet és ízlést végképp kiöjljön magából, s a forma, a nyelvművészet hozzátartozik a tudomány nemzeti jellegéhez (Gyulai Pál).

Keressük fel tehát irodalomtörténetünk gondolat-fundamentumát klasszikus íróink irodalmi tanulmányaiban, bírálataiban, emlékbeszédeiben, ismerkedjünk meg vele s ami belőle még eddig felhasználatlannak, de szilárdul állónak bizonyul, építsünk reá. Ismerjük meg, mink van, hattassuk át azzal gondolkozásunkat s akkor merem állítani, hogy egyenrangú felekként figyelhetjük s hasznosíthatjuk szaktudományunk, mesterségünk külföldi haladását. Sokat beszélnek a tudományok nemzeti jellegéről. Az azonban nem a tárgyban van megadva, nem az érzelemben, mely ahhoz a tárgyhöz vonz, hanem a tudományos gondolkodás szerves folytonosságában a nemzeti művelődés keretein belül. Ha szakadozást, hézagot látunk, iparkodjunk idejében jóvátenni mulasztásunkat.

Kifejtett céloom szempontjából talán tanácsosabb, vagy tanulságosabb lenne, ha az „irodalom-szemlélet” fentebb vázolt rendszerét követve, annak minden mozzanatához összehordanám klasszikusaink gondolatait s ezek alapján megrajzolnám végül egy rajtuk alapulható magyar irodalomtudomány körvonalait. Talán, ha marad rá idő, rövid összefoglalásban ezt majd meg is teszem. De – bár az itt szóba jöhető legfőbbek: Kemény, Arany, Salamon, Gyulai világnézet, ízlés, gyakorlati gondolkodás szempontjából valóban összetartoznak – annyi bennük az egyéni vonás, hogy gondolkodásukat s annak eredményeit vétek volna elszakítani tőlük; legalább is első lépésként mint egyéni tulajdonukat illik megismernünk; egyéni központú, szervesen az egyéniségtől függő gondolatrendszere van mindegyiknek; e gondolatrendszerek lehetnek rokonok, vagy koncentrikusak, de éppen az ő szellemükben járunk el, ha mindenekelőtt konkrét valóságukban iparkodunk megismerni azokat. Érdeklődésük tárgyai sem végig ugyanazok, vannak saját problémáik; modoruk, temperamentumuk, tudós habitusuk egészben véve, tudományos műfajaik, közlési attitűd-jük, stílusuk: mind-mind más. – Még egy ok: gondolataik, egyazon kérdésben hangoztatott nézeteik nemcsak rokonok, hanem sok esetben egymástól tanult, elfogadott vélemények. Genealógiája van gondolataiknak a családon belül s illő lesz kimutatni a sajátját mindegyiknek. Eredeti elmék valamennyien, de Kemény s Arany a valódi őforrások. – Végül még egy ok: vannak ugyan az említettekről tanulmányok, monográfiák; „prózaí dolgozataik”-ról a monográfiákban külön fejezetek; össze vannak állítva külön tanulmányokban nézeteik, elveik, leginkább „esztétikájuk”: de mindezekben épp az a – tudománytörténeti – szempont érvényesül kevésbé, mely nekünk első rendű: a magyar irodalomtudomány továbbfejlesztésére mit tanulhatunk belőlük. Irodalomtörténetek vagy csak futólagosan foglalkoznak az említettek idetartozó munkáival, vagy pedig többnyire tárgyaik s vázlatosan gondolatmenetük ismertetésére szorítkoznak. (Pl. a nagy Beöthyben Arany tanulmányairól nincs külön méltatás; Riedl *Arany János*ában van szó Arany „prózájáról”, de az irodalomtörténész számára reveláció-szerű gondolatairól, melyek abban a prózában olvashatók – nincs. Pintér még leginkább juttat helyet ismertetésüknek, de keveset s nem elég jellemzetet. Sehoh ezeknek az irodalomról, irodalomtörténetről való felfogása stb. nem ismertetve.) Mindez jellemző a fentebb mondottakra: a filologizmus korában a klasszikus irány örököse nem volt egész tudatában örökségének! (Nem is volt szokás idejében kötetbe gyűjteni élő írók tanulmányait: nem hathattak eléggé a maguk aktualitása korában.) De újabban is azt látjuk, hogy mikor a magyar irodalomtörténet múltjára pillantanak vissza, annak fejlődésmenetét vázolják: kifelejtik belőle e klasszikus fázist, mintha a magyar irodalomtörténet történetének ahhoz semmi köze se lenne s mintha itt csak Toldy Ferenc, meg Heinrich Gusztáv és iskolája, meg Beöthy Zsolt jelentenének korszakos lépéseket.

Arany János

Itt még bővebb aratás kínálkozik.

Kemény Zsigmond tisztán irodalmi kérdésekkel kevésbé foglalkozott s rendszerint más, gyakorlati érdekekkel kapcsolatban s aktuális okokból. Arany tudós érdeklődése erősebben és kizárólagosabban irodalmi; s az irodalom problémáit, bár más kategóriákhoz viszonyítva is érdeklődik irántuk, szereti az irodalmiság saját világában látni, szempontjai szerint vizsgálni. Nagyon jól ismeri ő is az irodalomnak a közélet és műveltség más területeivel való összefüggéseit, általános és aktuális nemzeti (politikai) jelentőségét, erkölcsi kötöttségét (felelősség-tanát); de kutatja és vizsgálja az irodalom autonóm létfeltételeit, életformáit, saját fejlődés- és történetbölcséletét. A specifikus irodalmiságnak máig egyik legöntudatosabb értelje, s oly irodalomtudomány számára, mely tárgya természetétől igyekszik függővé

tenni magát és legkülönbébb segédtudományai szempontjait is a maga tiszta tárgyszerűségének rendeli alá: máig leggazdagabb eszmeforrásunk, ösztönzőnk.

A Macaulay-féle „bámító tárgyilagosságot” annyira csodáló Kemény Zsigmondnál ő még tárgyilagossabb, mert ösztönszerűbben tárgyilagos, isteni adományból az; élettapasztalat, gondolkodás, tanulmány, életbölcesség csak fejlesztik született tehetségét, de nem azok képezték ki jellegét, nem azok változtatták, formálták át valami másból ilyené. Az elmélet kezdeményező jogát oly indulatosan elutasító Kemény Zsigmondnál ő még kevésbé vezeteti magát elméleti preconcepcióktól (s mikor igen, a valót akkor sem téveszti szem elől), s még elfogulatlanabb valóság-ismeretre képes szert tenni a maga gondolkodása területén, mint amaz. Kemény ui. valóságos kezdeményezője volt, megalkotója annak a 49 után korszerűvé vált klasszikus életbölcességnek, mely illúzió-ellenes józanságában és óvatosságában annyi tragikus sejtelmet, felelősségérzetében annyi ábrándtalan szkepszist hordozott, s egészében véve egy nagy csalódás fájdalmaiból, sőt bizonyos fokig az önvád nyugtalanságaiból is táplálkozott. Ez átfordulás korszakos mértékű volt, de Keménynek legsajátabb nagy gondolati élménye, egyéni lelki elrendezkedése volt, mint embernek, mint magyarnak – de mint költőnek, mint tudósnak is. Mintegy „elmélet”-re tett szert az elméletek nagy ellensége, éppen az elméletek elől a valósághoz folyamodtában, s ez őt ezentúl minden közérdekű megnyilatkozásában nyomon követte, sarkallta, befolyásolta. Valóságismeret, tárgyszerűség: igaz; de *akart*, eltökélt, elvileg megalapozott, még áron megvásárolt tárgyszerűség, mely körül folyvást ott sötétlik forrás-émléke: a nagy nemzeti válság csalódás-élménye, s a tiltó hatalom: a végzet, a nemézis árnyéka. Bármily csodálatos Kemény átható tárgyszerűsége a maga remeklései idején, mégis ott van rajta, tagadhatatlan szubjektív elemként ez a sötétítő fátyol. Éles elme, valóságérzék, művészfogékonyság kezdettől fogva sajátja volt, de *ezt* a tárgyilagosságot tapasztalat, élmény tette sajátjává.

Nem így Arany. A nemzeti érzés nagy válság-élményén ő is keresztülmet, költészetén az határozott nyomot is hagyott, de tárgyszerűsége nem az tanította meg: legfeljebb némi petőfies kiterés útjáról hamarabb visszavezette saját ösvényére s gondolkodása eredeti valóságtiszteletét igazolta. De nem merevítette elvszerűvé s nem feszélyezte szubjektív emlékek, hangulatok kísértésével (azokat költészetben élte ki), semmiféle fátyolt nem vont szeme s a valóság közé. Az ő tárgyszerűsége, mint mondtam, veleszületett (naiv!) rendkívüli tehetség, isteni adomány: feszélyezetlen működő felfogó és átható képessége észnek és intuíciónak. Innen végtelen, utánozhatatlan, eltanulhatatlan nyugalma, egyenletessége, derült tisztasága, nem elvszerű, hanem természetes, mintegy magától értetődő elfogulatlan teljessége. Innen szinte öntudatlan fölénye is a tárgy felett, fesztelen, egész a humorig szabad viselkedése azzal szemben. Minden mélysége s magvassága ellenére derültebb, nyűgnélkülőbb tudósvilág ez Keményénél.

Értelme oly magától értetődő módon s egyenletesen és teljesen hatja át tárgyát, mint pl. a hó a vasdarabot minden szemcséjével együtt. Ha őtána fogjuk meg a tárgyat, még érezni rajta, hogy meleg, hogy kézben volt.

Mint költőnek is ismeretes irodalomtörténeti érzéke, a magyar irodalom egészével tudatosan átgondolt szolidaritása. A maga fejlődését kritikai szemmel tartja számon, s tanulmányok, elmélkedések alapján is irányítja. Költői gyakorlatát nemcsak ihlet és tehetség, hanem világirodalmi remekművek tanulmányozásával kifejlesztett esztétikai öntudat és ízlés-fegyverem is igazgatja.

Szinte egész epikus költői gyakorlata magyar irodalomtörténeti öntudat műve; egy a szóbeliség korában szerinte kétségkívül virágzott, nemzetileg naiv eposzt óhajt újra megteremteni, benső egyesülésben az irodalom legrégebb epikus hagyományaival. A Toldi-trilógia nemcsak Ilosvaival tart kapcsolatot, hanem az egész régi magyar epikus énekköltéssel s annak a népköltészetben megőrzött maradványaival: költői nyelv, stílus, elbeszélő modor tekintetében egyaránt. *Török Bálinthoz* (1853) mottó Tinódiából. *Buda halálát* írván, át akar látni a krónikák latin nyelvén s megérezni alatta az epikus énekek egyszerű magyar nyelvét, s teljes öntudattal alkalmazza „az elbeszélés őszereűen naiv formáját”. A romantika elkezdte már e kézfogást a régi magyar költői hagyománnyal, de jobbára csak érzelmi szolidaritással s tárgyak, motívumok újrafelvételével. Arany ilyeszerű kapcsolatai egyetemesebb jellegűek s a nemzeti, naiv műforma ellesésére is kiterjeszkednek, melyet ő nemcsak ösztönszerű megérzéssel sajátít el (mint Petőfi a népdal-típust), hanem valódi tudós belemélyedés segítségével is.

Magába költői eljárásába is bejátszik e tudós eszmélet; mutatják tervvázlatai, s a kompozícióra fordított nagy gondja: a kompozíció nála oly tökéletes, oly megbolygathatatlan, akár egy igazság-rendszer.

Külsőségek is elárulják tudós diszpozícióját: jegyzetekkel látja el műveit (*Az elveszett alkotmány, Buda halála, Toldi szerelme*), sőt glosszákkal is (*Toldi szerelme*); olykor Előszókkal, melyek (pl. az *Elegyes költői darabok* előtt) költői fejlődése mozzanataiba, vagy műhelyébe engednek bepillantani. Gyulai kérelmére írt önéletrajza a maga igénytelen formájában is felér egy tudós értekezéssel az ő költői fejlődése szakaszairól. Levelezése tele van esztétikai és irodalomtörténeti megfigyelésekkel. Köteményeit műfajilag is szereti minősíteni, nagy szabatossággal: népmese (*Rózsa és Ibolya*), népies krónika (*Losonczy István*), porrege (*A Józsa ördöge*), néprománc (*A betyár*); eposz és ballada titkait senki úgy nem értette s fejtette mint ő.

Köteményeinek gondolat-tartalma gazdag és súlyos. De van egy egész sereg kötetmánya, melynek egyenest tárgya a költészet, az ízlés, az irodalom, a nyelv.

Az egykorú irodalom és bizonyos író-típusok szatírái: *Év kezdetén* (1851), *Lisznyai Kálmánnak* (1852), *Poétai recept* (1852), *A kis Pokol* (1850–52), *A sárkány* (1853), *Arkádia-jéle* (1853), *De gustibus* (1853), *Írjak? ne írjak?* (1856), *Tinódi redivivus* (1860-as évek), *Báró Kemény Zsigmondhoz* (1865), melyek egy részével éppúgy kritikai és irodalom-nevelő feladatot végzett, mint Gyulai, kritikáival, a Petőfi-utánzók ízléstelenségei ellen. E szatíra egész pozitív tankötetmennyé nővi ki magát *Vojtina leveleiben* (1850) s *Vojtina Ars poétikájában* (1861). – Hasonlóképp félszűzségeket gúnyol ki későbbi verseiben: *A hangsúlyosok hexametere, Grammatika versben* (1865?), *Semmi természet!* (1877), *Formai nyűg* (1877), *Az orthologusokra, A nagy munka* (1881?), *Klasszikusok körmönfont fordítása* (1880?), *A reggel* (1881).

Mindezekben szatíra vagy paródia visszás formáiban voltaképp tanítás van, irodalmi dolgokról, oly mértékben, mint Kazinczy óta költőnél alig. Egyenes gondolatközlések e tárgyakról: *Télben* (1848), *A vígasztaló* (1853), *Mindvégig* (1877): s saját viszonya valóhoz és költészethez, ideálhoz; *Az ihlet perce* (1855), *Testvéri ünnep* (1862?; színművészet és költészet), *Intés* (1877; erő s báj), *Aisthesis* (1877), *Sejtelek* (1881; ifjan kezdett mű befejezése öregen): pozitív tanácsok, tanítások. *Dante* (1852): mély, költői jellemzés. *Ősszel* (1850): Homér és Osszián hangulat-ellentéte (rokon vele: *A dalmok bűje*, 1851; a költői tehetség és egyéni hajlam időszerűtlensége). *A költő hazája* (1851), *Kozmopolita költészet* (1877): vallástétel a nemzeti költői irány mellett. *Emlények* (1851, 1855: Petőfi igézetes hatása költészetre); *Tamburás öreg úr* (1877): ifjúkori évek – emlékei jellemzése. Mint tanulmányai-ban, versben is többször foglalkozik a tehetség és tanulmány viszonyával, bemutatva a tanulmány nélkül elsorvadó tehetség sorsát: Kósza Bandi (1850), ezt fejtené tovább *Bolond Istók; Bóka Bandi* (?). Irodalmi vitairat keserű önparódia formájában: *»A tölgyek alatt«*.

Abban a tekintetben is első, hogy az addig nyomtatásban közzétett kolostori irodalomból merít tárgyat (*Melyik a bűnös?*; s talán a *Sok nagy ember. . . is*).

Műfordításai közül Aristophanes valódi tudós mű is.

Próza munkái alapján annál inkább foglalkozhatunk vele mint tudóssal.

Tanulmányai, bírálati stb. zöme a *Szépirodalmi Figyelő* (1860. november 7–1862. október 30) és a *Koszorú* (1863. január 4–1865. június 25) öt évére esik: tehát Kemény Zsigmond hasonló jellegű munkásságát mintegy egy évtizednyi távolsággal követve.

Azt megelőzőleg, az 1850-es években az egykorú irodalom némely hibái, az iskola (nagykőrösi tanár: 1851 ősztől 1860 ősziig), majd az Akadémia készletű egy-két értekezés megírására.

Utóbb pedig szintén akadémiai felolvasásnak szánva fog bele egy-egy tanulmányba; a Kisfaludy-Társaságba (mint „igazgató”) vezet be, vagy mint akadémiai főtitkár parentál el egy-egy író, vagy tesz tudományos szempontból is érdekes jelentést; s a Nyelvőr olvasgatása közben tesz jegyzeteket s ad ki (Szalontai J. álnéven) nyelvet és stílust érdeklő cikkeket.

Tárgyai megválasztásában költői hajlamát követi; irodalomtörténeti, s általában irodalmi érdekű tanulmányai szoros kapcsolatban vannak – tárgy szerint – költői gyakorlatával, hajlamaival. Mintegy történeti tudatát fejtik ki költői vonzalmainak s irányának. „A népiesen át nemzetivé emelkedő epikus költő” érdeklődésének, irodalmi vonzalmainak valóságos rendszerét alkotják e tanulmányok. Jellemző módon átugorják a közvetlenül megelőző korszakot, Kisfaludy Károly, Bajza s Vörösmarty korát; ellenben sűrűn nyúlnak vissza az azt megelőzőre, a XVIII. századra, s az ott még népszerű Gyöngyösi: arra az Aurora korában már avult irodalmiságra, melyben a gyermek Arany János irodalmi hajlamai gyökereztek. Valamint költészete, úgy tudós érdeklődése az előzőt megelőzővel fog kezdet: tisztázva mintegy maga számára is azon „nemzeti” irodalom kezdeti jelenségeit, melynek ő

teljes kivirágzását valósítja meg. Ott történt meg az a szakadás a hagyomány és újítás között, melyet az ő költészete áthidalni hivatott; egyik oldalon a még népszerű Gyöngyösi, majd Orczy és Gvadányi – a másik oldalon Baróti Szabó Dávid és Ráday Gedeon: „írói arcképei”-nek a tárgyai.

Az a XVIII. század végi hagyományos magyar ízlés jórészt azzal azonos, amely a múltban elnépszerűsödött, népi ízléssé vált. Érdeklődése a népi iránt, annak az irodalomban való múltbeli jelentkezése iránt rokon, egy testvér a XVIII. század iránti érdeklődésével (*A magyar népdal az irodalomban; Népiességünk a költészetben; népköltészeti kiadványok ismertetései; nyelvi tanulmányai* egy része: mind idevág), s amint ez utóbbi gyermekkori olvasmányában, úgy a másik gyermekkori forma-élményeiben gyökerezik. Természetes kiegészítésként járulnak e felsorolt tanulmányokhoz ritmikai vizsgálódásai, melyek az új iskola által elhanyagolt nemzeti versidom mibenlétét s némely technikai kérdését (asszonánc) tisztázzák. Híres nagy tanulmánya (*A magyar nemzeti vers-idomról*) egyenest a népköltészet (népdal) zenéjének útmutatásai alapján fejteti meg a magyar vers ritmusát.

Az eddig felsoroltak szerves összetartozása nyilvánvaló; világos az is, hogy Arany programszerű, aktuális, gyakorlati álláspontja intézi érdeklődésüket, s jelenti mintegy kilátó tornyukat.

Az epikus Arany tágitja ki tovább e kört, a „népies és hagyományos magyar”-nak a problémakörét, mikor még távolabbra keresve kilátást, naiv eposzunk kérdését veti fel, mintegy saját költői gyakorlatának legvégső nemzeti gyökereivel óhajtvá megismerkedni. Másfelől azonban a Homéroszon alapuló egész klasszikai eposz-műfaj átbúvárlására nyújt neki módot a legkiválóbb magyar epikus elődjével, Zrínyivel való foglalkozás.

Végül, ami első pillantásra kiesni látszanék a rendszerből: *Bánk bán*-tanulmánya: szintoly szervesen beletartozik, akár az előbbiek. Arany fejlődéstörténeti álláspontjáról, s azzal együtt az egész nemzeti klasszicizmuséről, Katona József látszott legközelebbi testvéri jelenségnek: az „új” iskolától nem méltányolt nagy költő, aki ízlés tekintetében mintegy elszigetelt előhírnöke a klasszikus tárgyvilágosságnak, lélektani realizmusnak, kompozíció-remekességnek s a tragikum lelkiismeretnana iránti fogékonyságnak (Aranynak *Bánk bán* is szinte gyermekkori élménye: 1836-ban már ismerte s magasztalta).

Mint tehát Kemény, úgy Arany tanulmányai is aktuális törekvésekkel és állásfoglalással kapcsolatosak: a nemzeti klasszicizmus világnézetének (Kemény) és irodalmi ízlésének (Arany) függvényei. Mindegyiknél bizonyos egyéni árnyalattal: ott a regény, itt elsősorban az eposz gócpontja körül.

Arany tehát szintén nem szaktudósa az irodalomtörténetnek (ki is gúnyolja a „szövegmoly”-t, a klasszikusok szövegmagyarázóit: AJÖM XI. 581. Vö. 572. Lehr Albert egy magyarázatáról): történeti öntudatú költő, akit költői gyakorlata s a nemzeti költészet korszerű érdekeinek szemmel tartása vezet ugyanoly vizsgálódásokra, minőket az irodalomtörténet mint szaktudomány egyéni és korérdekektől függetlenül folytat. De éppen ez a helyzete képesíti – bár paradoxnak látszik – irodalomtörténeti kérdések előítélet nélküli, mélyebbre hatoló és eredetibb szempontú értelmezésére. A személyes vonalom bizonyos tárgyak iránt: éppen az azok iránti kivételes fogékonyságon alapszik, ami szinte intuitív belátásra képesít; a korszerűség szempontját – tudjuk – a felelősségérzet hozza magával klasszikusainknál: a történeti anyagból ők tanulni akarnak: korántsem a jelen elfogultságával nézik, formálják azt, hanem megfordítva, annak objektív ismerete alapján igyekeznek a jelent igazgatni, a jövőt előkészíteni. A szaktudóssal szemben, aki az anyag tanulmányozása alapján von el, következtet ki maga számára szempontokat s lesz igen könnyen azok rabszolgája: ily költői lángelme, mint Arany, aki benne él az irodalom valóságában, érzi annak egész szövevényes létrendszerét, otthonosan mozog benne, s ha azt reflexióval öntudatosítja, sohasem lesz szemlélete oly csonka, mint a szaktudósé, s mindenkor a valóság tulajdon rendszerét hozza napvilágra. Épp ezért közvetlenebb, létezőszerűbb, teljesebb lehet az ő irodalomszemlélete; s ha maga nem rendszerez is, mint a céhbüliek: azok rendszerezése számára ő tud nyújtani legtöbb találó szempontot, elvet, bölcselést: neki a „rendszer” is közvetlen tapasztalat, élmény.

Arany továbbá epikus költő, aki a tárgy hű felfogásában s ábrázolási tudásában a legnagyobbak közt is párját ritkítja. A valóság megismerésének és reprodukálásának ugyane rendkívüli képessége, e legmagasabb fokú fegyelmesség és ön-ellenőrzés teszi őt képessé a tudományos megismerésre is. Epikus költői gyakorlata felér egy módszer-iskolával. Epikus érzéke egyszersmind – mint minden valódi epikus költőé – csaknem a történeti érzékkel azonos; s az irodalom történetbeli, időbeli fejlődésének lévén, annak éppen fejlődéstörténeti problémái (mintegy gondolatmenete, szerkezeti rendje s egésze) iránt bír másoknál, a céhbülieknél is, finomabb fogékonysággal (az irodalomtörténet „epikai” oldalai iránt).

Ezek meggondolása alapján irodalmi eszméit és véleményeit a következő rendben tekinthetjük át:

I. Módszer

1. Megnézzük azok végső alapját, mintegy szilárd fundamentumát: az ő tényiszteletét (valóság-, igazság-tiszteletét), néhány példával illusztrálva (valóság-látás);

2. módszeres eljárását, mellyel a valót, az igazt, a ténnyt meg akarja állapítani: az ismeretszerzés útját-módját;

II. Irodalomtudomány

3. általános megfigyeléseit az irodalmi fejlődés szokott menetéről; nem törvényei azok a fejlődésnek, inkább bölcselete;

4. az irodalomtudós számára az ő tanulmányaiban felvetett eredeti szempontokat, problematikát;

III. Magyar irodalomtörténet

5. irodalomtörténeti véleményeit, megállapításait;

6. az egykorú magyar irodalomra s irodalmi életre vonatkozó gondolatait, véleményeit, eszméit. Esztétikáját mellőzzük.

I. Módszer, modor

Tényisztelet.

Tompa új kiadásban lehetőleg tartsa meg a régi rendjét: egy megjelent könyv már irodalmi tény, min helyes ok nélkül nem kell változtatni (1856. okt., HIL. III. 408–9.)

Tompa több versét el akarja vetni, nem szándékszik összes költeményei közé felvenni: „Erre úgy hiszem, teljes joga van az írónak.” (Tompa levele: 1856. nov. 4., uo. 410.)

Madách legfeljebb azt kifogásolja, hogy Arany *Az ember tragédiájában* „a meglevőnek megtartásában” túlkíméletet mutat. (1861. nov. 2., HIL IV. 389.)

Arany: nem viszi rá a lélek, hogy Madách gondolata helyére maga állítson gondolatot. (1861. nov. 5., uo. 393.)

Óvakodik ezer különféle tüneményt egy kalap alá vonni, *egyedi* természetű dolgokat általánosítani: „minden olyas tételben, mely nagyon egyedi természetű dolgokat általánosít, s ezer meg ezer különféle tüneményt egy kalap alá von, csak részserint van az igazság.” (Állítják ui., hogy ma az eposz nem, csak a líra korszerű. Heibel Frigyes: *Anyá és gyermeke* bírálatában, AJÖM XI. 31.)

Zrínyi oly nyelvbeli s másforma átöntése, melyet a lapok híresztelnek róla: nem hiszi, hogy „valaha igaz költő olyat merészlene”, neki esze ágában nem volt. (Tompa levele: 1860. febr. 1., HIL III. 482.; Arany Tompához: 1860. márc. 30., uo. 485.)

Shakespeare-t „csónkán adni” (Szász Károlyhoz: 1859. márc. 19., HIL IV. 78.): Szász Károly sem egyezne bele, hogy csak egy sort is kihagyjanak (1859. márc. 21., uo. 80.). Vö. Jelentés a Kisfaludy-Társasághoz, 1860. október (HIL II. 495.).

Sem a versidomban, sem az asszonánban más nemzetek poétikája szerint (*Valami az asszonánról*. AJÖM X. 215.).

Hogy kell kiadni nagy író: „... a ki nagy író művének kiadására vállalkozik, annak egyéb kötelessége is van, mint a nyomtatás költségét viselni. Gondoskodnia kell, hogy a szedés a leghitelesb kézirat, s ha lehetséges magának a szerzőnek kézírata után történjék, s a javítás, hozzáértő egyén által a szerző céljaihoz, a nyelv és mérték kívánalmaihoz legyen alkalmazva. Mielőtt azonban kiadáshoz fogna, kétszer is meg kell gondolnia, vajon a munka világot láthat-e úgy, a mint szerzője megírta vagy a körülmények kihagyást, változtatást követelnek. Az utóbbiak sohasem jogosak a szerző irányában; de kevésbé lényeges helyeken parancsoló kényszerűségből a kihagyás elnézhető: a változtatás soha. Kinek van joga Petőfivel azt mondatni, a mit ő nem mondott? Elhallgattatni lehet, de meghamisítani nem.” (AJÖM XI. 343.)

Térképileg pontos elképzelése a siklósi felvonulásnak; ennek alapján, mint azzal összeegyeztethetőt, meri megbírálni a szigeti kapitány diszpozícióját: így deríti ki, hogy a harc egy mozzanatában Zrínyi Vergiliust követi (AJÖM X. 379–381.).

Kijavítja *Bánk bán* egy színpadi utasítását (hogy Gertrúdot „az asszonyok követik”: hisz már elébb elküldte őket; AJÖM X. 309.).

A Zrínyiászt megváltás-tana nála nincs meg; minthogy híven ragaszkodik a költemény adalékaihoz, *martiroságról* beszél, helyesen: AJÖM X. 363. (Vö. Toldy: *A magyar költészet története* 256. l.: „a nemzet lelki váltása”.)

Népmesék osztályozásához kiegészítést ad, saját konkrét ismeretei alapján (AJÖM XI. 339. – *Eredeti népmesék*).

Önkritikája: Csengery nyilatkozata jólesik neki; szemben Gyulainak szerinte túlzó dicséretével; viszont bírálat ténybeli tévedéseinek helyreigazítása Erdélyivel szemben. (Tompához: 1853. júl. 11., HIL III. 308.; 1855. júl. 1., uo. 380.; 1856. jún. 25., uo. 390.; 1856. „A szünnapok elsőjén”, uo. 396.; Szász Károlyhoz: 1855. júl. 1., HIL IV. 71.)

Egy nekünk ismeretlen költőnek, ki hozzá fordult, tapintatosan, de őszintén feltárja hibáit (1860. aug. 6., HIL IV. 151.).

Epikai hitel is részben idevág.

Természetében volt a módszeres alapvetés hajlama.

Hozzákészülés. Tanári pálya lehetősége nyilván meg előtte, poétika s költészettörténetre vonatkozó kézikönyvek iránt érdeklődik. (Levele Szilágyihoz: 1851. jan. 18., AJÖM XV. 328. – Vö. u. ahhoz: 1857. dec. 3., HIL III. 259.)

A Kisfaludy-Társaságbeli állásra készülvén, a Társaság „előzményeit” tanulmányozza. (Levele Csengeryhez: 1860. szept. 1., HIL IV. 192.)

Shakespeare fordításához először is „jó szöveg”. (Levele Tomori Anasztázhoz: 1858. nov. 17., HIL IV. 126.)

Kiadás hibáját kiigazítja (*Zrínyi és Tasso*. AJÖM X. 382.).

Iskolai tanításban gyakorlatba átvive ez a „valóság-forrás” felfogás.

Hogy tanít: verstant, irályt gyakorlattal, paragrafusok, szabályok nélkül, olvasmány alapján. Irodalomból elébb az újkort (1772-től); itt sincs magolni való, kézirat; kivonatok; életrajz fontosabb momentumai; irodalmi állapotok általános rajza; olvasás; nevezetesebb könyvek bemutatása. (Lévayhoz: 1858. febr. 24., HIL IV. 31–32.)

Bánk bán tanulmányához kéri Toldy Ferentől Cserynek Müller után fordított regényét (1859. febr. 23., HIL IV. 64–65.). – (Csery P.: *Ottó, vagy a zabolátlan indulatok áldozatja*, 1812.).

A Széchenyi-óda gondolatával foglalkozván, olvassa Toldy Ferenc *Kazinczyját* (*Kazinczy Ferenc és kora*, 1859–60. – Csak 1801-ig halad. Levele Toldyhoz: 1860. máj. 26., HIL IV. 68.).

Zrínyi eposzának megfelelő helyeit hadtudományi elveivel veti össze: AJÖM X. 357., 377., 379., 383. (a szigeti Zrínyi hadi erényeit saját elvei szerint; a török hadviselés stb.).

Zrínyi és Tasso: tárgyát a rokonneműek közé állítja, kifejti a Homéron alapuló eposz-műfaj egész közösségét s abban legott helyes, tárgyilagos szempontot nyer ítélete számára (AJÖM X. 338. stb.).

Tompa bírálatához készül: 1858. Némely részt többször is elolvas, összeveti a régi kiadásokkal, megjegyzi a variánsokat, jegyzeteket csinál. (Tompához: 1858. aug. 25., HIL III. 45.)

Bánk bán tanulmányához: a gépi rész: öt-hatszor át meg átolvasás, a kor történelmi kutatása, extractusa cselekvényeknek, jellemek összeállítására külön-külön a darab szerint. (Szász Károlyhoz: 1859. márc. 19., HIL IV. 76.)

Zrínyi és Tasso kéziratban maradt részei: az összeállítások: 1. A cselekvény párhuzamos helyei a Zrínyiászt fonolán (Tasso, Virgil: AJÖM X. 407.). 2. Az eposzi szerkezet; csodálatos, néphiten alapuló motívumok; cselekvések, jellemek. 3. Elemzés az Aeneis nyomán (az Aeneis fonolán végig; Tasso, Zrínyi). – Ily egybeállítás csaknem a könyv nélküli tudásig teljes előzetes ismeretét teszi fel a szóban forgó három nagy műnek! Figyelme csakugyan, a legnépibb szólamban is felismeri a klasszikus előképet (AJÖM X. 382. – „legyetek emberek”; vö. „estote viri!”).

Ritkán „vázlat”-szerű modor: mint az írói arcképekben (*Gyöngyösi István*. AJÖM XI. 436.). Többnyire nagyarányú, kimerítő tanulmány a célja: ezért marad könnyen töredék (vö. eposzai). Szinte teljes apparátussal, „fölszereléssel” (AJÖM VIII. 368.), de folyvást a gondolat vezető felsőbbségével; ezért olvasható, még szorosabban filológiai természetű vizsgálódásai közben is; nem úgy, mint a filológusok efféle tanulmányai többnyire. Magvasság; teltség értelemmel mindenütt, s valódi történelmi felfogással, ha összevetjük a későbbi filológiai kopársággal. Mindig érdekes. (Ti. feldolgozott anyag. Filológia + szintézis.)

Közleménye mindig konkrét; nemcsak fejtegeti tárgyát, hanem fejtegetéseivel együtt kellőképp meg is ismerteti, kritikában is, a bírált művet (nem az a hányaveti modor, mely a tárgyban csak alkalmat vagy kényszert talál valaminek az írására).

Bírálatban szívesen részletez, mert használni akar s teljesen megértetni magát. Ezt nevezi ő tréfásan „tanárkodás”-nak (AJÖM XI. 141.). Ez is a konkrét fejtegetés kedvelése, mely az igazságot is nem abstrakte hirdeti, hanem tárgyon érzékelteti. Általános bírálat tudósabb, részletes boncolás tanulságosabb, mert gyakorlati intést adhat (uo. 205.).

Általában érzékletes stílus.

Tekintet az olvasóra! Polémikus modor zavarná az igazságok nyugodt tudomásul vételét; félreértésnek is elejét kell venni. Madáchnál kijelöli a hibákat; bár úgy is, amint van *Az ember tragédiája*, okos ember önkéntelen elismerné, hogy nem közönséges íróval van dolga: „De én azt is lehetőleg eltávolítani akarom, hogy a *nem-okos* kapcászódjék belé.” (Madáchhoz: 1861. nov. 5., HIL IV. 394.) – „... az íróra nézve még elhibázott bírálat is lehet hasznos, mert péld. abból láthatja, mennyire képes alábbrendelt szellem fel-fogni azt, a mit ő gondolt, és szoktatja magát a többségnek felfoghatóbb kifejezésre.” (Madáchhoz: 1862. febr. 13. Uo. 398.)

Nem vitatkozó attitűd; pl. ahelyett, hogy vitába szállna azokkal, kik kifogásolják a nemzeti költészet állítólagos formai pongyolaságát: megírja a nemzeti versidom magyarázatát, az újabb költészet jobb megértetése végett.

De feleslegesen nem fászsztja a figyelmet. A tárgyalta mű tartalmát, meséjét csak annyiban mondja el, amennyiben az művészi értékek hordozója, tehát fejtegetéseinek konkrét illusztrálója. Pl. a *Murányi Venus*-ét nem mondja el, úgyszincs benne kompozíció (AJÖM XI. 433.); bezegz elmondja a *Bánk bán*ét s nyomról nyomra követi a *Zrínyi*észét. Itt is tehát gondolat és tárgy karöltve. – Viszont AJÖM XI. 43. (Vas Gereben: *A pörös atyafiak*): tartalmi kivonat a cselekvény lélektani bonyolításának érzetelésére, míg menete következetes (benne is van lélektani érdeke!); azután megáll, s kimutatja a továbbvitel következetlenségeit.

Jóllehet tárgyát mindig így gondolkodásával áthatva mutogatja, fölötte marad, mi a kivitelben a modor bizonyos nem-tanszerű szabadságában, pl. humorban jelentkezik: Tassonál Argillannak álmában megjelenik a legyilkolt Rinald, baljában tartva véres koponyáját: „e markából beszélő Rinald” (AJÖM X. 349.). – A *Zrínyi*észben Karabul, Amirassen lova, „nem ok nélkül van említve: érdekesebb epizodja lesz mint urának” (uo. 353.). – Hogy a szöszerkesztésről kidolgozott munkával álljon elő, abban egy másfajta szerkesztés gátolja (AJÖM XI. 240.). – Brassait idézi bizonyos nyelvhelyességi kérdésben; aztán: „ez az első és nagy parancsolat. A második hasonló ehhez” (uo. 246.).

II. Általános irodalomtudomány

(NB. ő csaknem kizárólag költészetéről – epikáról – szokott beszélni, s nem általában irodalomról.) Az irodalmi fejlődés tényezőiről, feltételeiről, történeti menetéről Arany sokat elmélkedett; mintegy történetbölcseleti betekintést nyervén az irodalmiság lényegébe, konkrét esetek tanulmányozásához igen sok mélyreható szempontot tudott alkalmazni, s a tudós egyik legfőbb ismertetőjele: a probléma-lelemény, nála valóban nagy arányokban jelentkezik. Innen tanulmányainak rendkívüli, plasztikus konkrétságok mellett, irodalombölcseleti mélysége.

(Herder–Kölcsey hatások előrebocsátása.)

Mindenekelőtt az *irodalmi fejlődést* illető gondolataival ismerkedjünk meg. Ő jól látta, amit újabb már oly sokan hangoztatnak: a műveltségközvetítés *szóbeli és írásbeli* (tehát irodalmi) formái közt a lényeges különbséget, s ezt fejtegetvén, ő az *irodalmi viszony* fogalmát megkonstruálta: Merényi László *Eredeti Népmeséi* bírálatában (AJÖM XI. 326.).

Ez az irodalmi műveltség „életformájának” a kérdése. Azon együttjáró, párhuzamos változások, melyek az írásbeliség korában feltűnnek a szóbeliséghez viszonyítva: részben e viszony megváltozásának függvényei. Arany ezt nem részletezi, mégis többrendbeli korszakos változás hordozója, oka vagy összefoglaló jegye gyanánt mutatja be a műveltségközvetítés és -hagyományozás formájának („viszony”-nak) e módosulását, vagyis – bár nem fejt ki elméletet – utal valamelyes fogalomrendszerre, mely ez alapvető gondolat körül képződhet ki.

(Nem a „viszony” szó itt a fontos; hanem írók és olvasók egymásraultalságának a ténye. Arany foglalkozik mindkettővel, de soha elszigetelten, Elméletté nem fejleszti ki, de gyakorolja.)

Elvi különbségek a két terület közt.

Eszerint más a viszony a hajdani énekmondó (elbeszélő) és hallgató közönsége közt, mint az író és olvasója közt – s a mű értékét is befolyásolja e viszony változása; amaz szilárd benső szolidaritás; az énekmondó közös érület kifejezője, miben hallgatóitól szinte aktív támogatást nyer (a közönség részvétele az alkotásban); támogatást mondák, tárgyak felkincselésével, melyekről biztos lehetett az énekmondó, hogy érdeklik hallgatóit; támogatást azon ellenőrzés által, melyet a nép e költemények elfogadása s továbbadása közben gyakorolt: a nem életre valót visszautasítá, s amit elfogadott, abban csakugyan kellett valami derekasnak lennie; e „panpoëticus” korban (Arany szava!) minden egyes dalnok és továbbadó, minden nemzedék rátette kezét a műre, javított rajta, a csak egyedít letörle s mind általánosb érdekűvé: az összes nép közvagyonává avatta. (AJÖM XI. 326–327.) Ha a népnek valamely költői alkotás huzamosan tetszik, firól-fira, „kell lenni vagy a szerkezetben, vagy a jellemzésben, vagy az előadásban oly talpraesett valaminek, a mi e népszerűséget költőileg is indokolja”. A művelt fajta közönség e részben hamarabb téved; az ízlés korszakos ferdeségei már félreművelt olvasó közönség átka, mely sohasem érinti a tulajdonképpeni népet (uo. 487.: *Gvadányi József*). A „nép” nemcsak bíráló, hanem költői ösztönök letéteményese: „az igazi, gyökeres, organicus költészet iránti ösztön nincs szorítva, sehol, semmi időben, egy-két kiváló egyéniségre, hanem az összes nép tömegében van letéve örök alapúl, mellyel – mint föld-anyjával a hitrege óriása, – csak érintkeznie kellett a nemzeti műköltésnek, hogy mindannyszor megüfjodva, megújulva, gazdag erőben s egyszerű szépségben emelkedjék, lehánvva magáról a ficamiott ízlés, romlott kor, mesterkélvt világ izetlenségeit.” (*A magyar népdal az irodalomban*. AJÖM XI. 386–387.)

Író s olvasó közti viszony azonban lazább; aktív csak az író, az olvasó passzív: az eposzíró nem részesül oly támogatásban a közönség részéről, s mégis a közös érületet kell kifejeznie; bármely silányság fentmaradhat, mint megöröködött hiba.

A szóbeli, közvetlen hagyományozásnak a művésznevelés szempontjából is előnye volt az irodalom kritikai, elméleti irányító módja felett (mester és tanítvány viszonya; hagyományozás); a példa ösztönserű követése könnyebb, s a gyakorlati útbaigazítás sikeresebb; a mester átadta tanítványának a mesterség minden gyakorlati fogásait, az eltanulható részt, s ha a tanítványban volt lélek, önmagából hozzáteremté a többbit; a lángész így is ritka volt, de a középszerűk is legalább a technikai hibátlanság színvonalán álltak, egyengették a géniusz útját s tömegesen virágoztatták a művészetet. A mai kritika, mely a dolgok veleje (az egész, az általános) körül forog, nem eszközölhet ennyit mindig s itt nem a mester oktat! Ezért ő is, mint a cigány, szereti megmutatni, hogy hogy kell jól csinálni (AJÖM XI. 139.: Szász Gerő költeményeinek bírálata). Ő általában szereti fenntartani, ápolni a szóbeli hagyományozás formáit: egészségesebb primitívsg! Vö. Petőfi „közvetlensége”!

Ama szolidaritás viszonya ma csak a nép alsóbb rétegeiben áll fenn, s versben csak egy-két ballada-félére szorítkozik. De él, prózai elbeszélés terén, a népmesében. Ennek keletkezése, élő ajkon tovább adása, hely, idő, körülmény szerinti módosulásai: a hajdani eposzéval párhuzamosak. A hivatott mesélő megváltoztathatja a mese anyagát, mintegy részt vesz a meseköltésben, alkotó ösztönrel javít szerkezetén; e joga megvan, mert ott a bíráló, ellenőrző közönség: ha az elfogadja, jele, hogy a módosítás életrevaló volt, s akkor ez új alakban fog tovább élni a mese; az ügyetlen változtatás lehámlik „azon hatalmas ellenőrzés mellett, melyet a nép ízlése, ösztöne az egyéni újítások irányában folyvást gyakorol.” (AJÖM XI. 329.) Ezzel kapcsolatos a mesegyűjtő jogainak elhatárolása: az ő változtatása nem kerül a nép bírálata alá, nem tudni, kiállta volna-e azt, másfelől megcsalja az irodalmat, nép ajkáról vettnek hazudván, amit maga koholt (vö. uo. 335. is: irodalomból vette); elmondásban követheti az egyes mesélő szabadságát, költésben nem (uo. 329.).

A viszony meghatározó befolyása a stílusra. – Ugyane körbe való: a mese „epikai közhelyei”: ismétlő, rekapituláló, emlékezetsegítő részek: az élő mese jelleméhez tartoznak, a *hallgató* figyelmét segítik. Olvasóra nézve mindezek nem lényegesek (uo. 331.).

Ezekben tulajdonképpen egy Herderen alapuló romantikus költészet szemlélettel érintkezik, de eredeti módon mélyíti el az irodalmi viszony fejlődéstörténeti magyarázatává. Hogy egyébként csakugyan az említett romantikus felfogással rokon, mutatja az is, hogy szerinte is az énekszerzés mestersége a nép dalaiból vándor lantosok kezébe s onnan az írók tollára ment át, de ott nem tökéletesült, sőt nem maradt meg a népi alkotás színvonalán (AJÖM XI. 497.: a Baróti Szabó Dávidról

szóló arckép elején). Szorosan kapcsolatos ez a naiv eposzról való felfogásával, melyről majd külön. Általában ő is, mint Herder a *költészet* történetére gondol elsősorban, s abban lát egy naiv, népi kezdetet s egy tudós, irodalmi folytatást, helyesebben: szakítást amaz elsővel. Talán nem közvetlenül Herderből merít, főképp Kölcseyből s Erdélyi Jánosból.

Az átfejlődés problémái népből nemzeti irodalmivá (műköltészetté). – A fejlődés kezdetén a népi nemcsak a köznépre szorítkozik; a világiak, az írástudatlan paraszt urak is benne vannak az eredeti naiv állapotban, köztük is csak a népies dal a kelendő. Az irodalom kezdettől fogva szakít ezzel az alappal, néhány írástudó elszigetelt irodalmi kísérlete áll szemben a nemzet egészével. Ami ekkor az iskolán kívül zeng, az mind népies (AJÖM XI. 385. – *A magyar népdal az irodalomban*).

Pedig magasabb rendű költészetnek (nemzetinek) a népből kellene kifejlődni, a népnek szabályozásával, tisztogatásával (X. 214. – *Valami az asszonánról*). A „természetes” fejlődésben ui. ugrás, octroyozás ki van zárva (politikában is!), s a fejlődés „tiszteli, alapul fogadja a történeti hagyományokat”. Így a hellén irodalomban: természetes belfejlődés útján a tőkelyre; míg a római költészet, „idegen tradícióhoz tapadva, legvirágzóbb szakában sem bírt teljes önállásra jutni.” (Millien: *La moisson*. AJÖM XI. 176.) „Ugrás nincs a természetben, nincs a népek állami, historiai, társas fejlődésében, nincs az irodalomban se.” (AJÖM XI. 401–402. – *A Koszorú* bemutatása.) – E gondolatban tökéletesen egyezik Kemény Zsigmonddal.

Hogy idegen hatás módosít az őseredeti sajátságokon, nem baj, míg jellemünk erkölcsi magva ép marad, s ha az átalakulás természetes úton, idő s körülmény lassan fejlesztő, módosító befolyása alatt történik; baj volna a tepsedés, vagy a hagyományok erőszakos kiszagatása a nemzet jelleméből. Így a művelődés egész területén, a nyelv fejlődésében is (*Visszatekintés*. AJÖM XI. 237.).

A „magából fejlődés” (alulról felfelé, a népből: „urwüchsig” fejlődés) az újabb korban, midőn nép néppel érintkezik, csaknem példátlan; talán Angliát kivéve, a többi európai nemzetnél megszakad a fonál. Nálunk is. A görögöknél megvoltak a kedvező feltételek: előbb, mintsem a környező népekkel érintkezett volna, s kész mintákat látott volna maga körül, megveté hitregéje, költésze alapját s a mondai és történelmi kor határán egy Iliásszá képezhetette ki a vándorlantasok énekeit. (Ez is mutatja, hogy mindig az „eposz” lebeg szeme előtt.) Vö.: „Korunk vezéreszméje, a nemzetiség, már előttünk lobog; s hogy ez nem volna termékenyítő, s nem inkább az eposzra, mint akármely költemény-nemre, alig hihetem. A nemzetiség épen a múltnak folytatása a jelenben és jövőben: semmi alak nem képes annyira kifejezni, mint az eposz.” (AJÖM XI. 32. – Hebbel bírálata.) Ő tehát, éppúgy mint Kölcsey, jól látja a történeti valót a romantikus elmélettel szemben, mely afféle egyetemes költészettörténeti állásponttól szabta ki a „Naturdichter” s a „Kunstpoet” két korszakát (Herder), s azt inkább óhajként, programként kezeli (*Ráday Gedeon*. AJÖM XI. 505.).

Költészetben (irodalomban) a népi és nemzeti a nyelv azonossága folytán lehet egymás szerves folytatása. Az igazi nemzeti irodalomnak tehát a népből (naivból) való kiemelkedésén kívül a nemzeti nyelvűség egyik kelléke. A költészet anyaga (a nyelv) minden más művészeténél nemzetibb (alak, szín, hang: általánosabb természetű). A költészetnek tehát szinte lehetetlen is az általános, az örök szépet minden nemzeti különösség nélkül fejezni ki. Nem is igaz, hogy a költészet valaha ily általánosán fejezte volna ki a szépet. A görögénél nincs nemzetibb költészet. S éppen ahol a klasszikai örök szépet meg akarták tagadni a nemzetiséget, némi visszás mesterkéltésben mutatkozik a virágzás tetőpontja (római, francia), s nemzetiségeket ezek sem tagadhatván meg egészen, fonákság, felemátság a két elem közt. Ily fonákság nálunk is bőven (Gyöngyösi, a latin iskola – mikre már Kölcsey is rámutatott; „Bajza, az örök szép hirdetője, német világba, érzésbe, formákba tette magát”). Vagy nemzeti tehát, vagy korcs; s ha ezt ráérőszakolták is a nemzetre, később, visszássága miatt, mint idegentől elfordul tőle. (*Töredékes gondolatok*. AJÖM XI. 550.)

A nemzeti irodalom fogalmában Arany tisztán látja a nyelvbéliség jegyét, mint megkülönböztetőt másokétól. Nemcsak a fejlődés nemzeti folytonosságának biztosítója az, hanem a költői érték egyik feltétele a nyelvbéli tökéletesség. Nincs enélkül nagy költő, s ha a nyelvérzék elhomályosul, nagy költő, virágzó költészet lehetetlen. „Az eredeti népköltészet jelessége nagy részét a tömeg nyelvérzéke maradandó voltának köszöni.” (AJÖM XI. 480. – Remete József Aeneis-fordítása.) Hogy a nyelvvel együtt a nemzeti ritmusformák is idetartoznak, magától értetődik. (Idegen hatás a nyelvre: AJÖM XI. 237.)

E felfogás gyakorlati következményei (belőle következő szempontok a gyakorlati irodalomtudomány számára). – E nagyjában Herder–Kölcsey-féle gondolkör, melyben Arany legeredetibb

továbbfejlesztése amaz alapviszony fontosságának felismerése, éppoly szerves függvénye Arany költői gyakorlatának és időszzerű programjának, mint azt tanulmány-tárgyairól már megállapítottuk. A „népiből nemzetivé emelkedő epikus költő” alapvető fejlődésszemlélete ez: korunk vezéreszméje a nemzetiség, ennek költészetben legteljesebb kifejezése az eposz, mely ha nemzeti akar lenni, akkor csak a naiv népből sarjasztható ki: úgy, amint ez a látott elmélet szerint a görögöknél történt, kiknek az európai népek közt egyedül jutott osztályrészül az a szerencse, hogy költészetük a természetes, ugrás nélküli fejlődés útját járhatta meg.

Ez elméletet azért fogadta el, mert gyakorlati törekvései számára támasztékot talált benne. Nyilvánvaló, Arany maga megmondta, hogy az európai irodalmak fejlődése merő tagadása a „természetes” fejlődés e tanának. Valóban jórészt hipotézis az a görögökre nézve is; Arany a romantikával s jórészt az egykorú tudománnyal együtt hitt a görög fejlődés „természetes” voltában (a nép hagyományait énekmondók – rhapsodok – dolgozzák fel, ezek énekeit szerves egésszé szerkeszti Homérosz, s órá támaszkodik a további műköltészet). Nyilvánvaló azonban, hogy az inkább posztulátum, valamely ideálisan tiszta, egészséges fejlődési menet odavetítése az európai költészet legkezdetére. Arany időszzerű gyakorlati törekvéseinek megfelelt e tan: ő egy nem természetes, a népi kezdettel szakított, elidegenült fejlődést akar jóvátenni, az elhibázottat visszaigazítani a természetes útra, vagyis végre valóban létrehozni az igazi nemzeti műköltészetet, mire egyébként már Petőfi példát adott neki.

Nos, e teória (melynek általános kereteit készen kapta) félrevezethette őt egy vagy más tekintetben, éppúgy mint az egész irodalomtörténetírást; jobban mondva az irodalom kezdeteit megelőző, irodalom előtti költészetre nézve látta el őt is feltevésekkel: de, mint láttuk is, a történeti tények tiszta, józan tudomásul vételében nem akadályozhatta meg. Másfelől viszont, minthogy szóbeliség és írásbeliség különbségeinek vizsgálatára készítette, módot adott neki az összehasonlítás segítségével eredeti szempontok, problémák feltalálására, melyek az irodalmi fejlődés lényegének megértéséből fakadtak.

Mindenekelőtt szempontjai életszerűsége emelendő ki. Amaz irodalmi viszony felismerése legott beiktatja az irodalomtudomány tárgyai közé az írón s művén kívül az olvasó közönséget is, Kemény Zsigmond vizsgálódásainak is egyik fontos tárgyát. Arany itt is speciálisabban irodalmi (költészeti) érdeklődésű, mint Kemény; az különösen általános műveltségi, anyagi (vagyonosság stb.), társadalmi rétegződés szempontjából vizsgálta, mennyiben lehetett bizonyos korban az irodalom élvezője s eltartója a közönség. Arany vizsgálataiban a közönség éppoly tényező a fejlődés irányításában, mint a kezdeményező lángész a másik oldalon: *hagyományok, ízlés* letéteményese, s aszerint, hogy milyen viszonyban van hozzá a költő, az irodalmi siker, népszerűség osztogatója, megvonója, mely dönt költők, művek sorsáról, s szabályozza a fejlődés menetét, tempóját.

Az a „közönség”, mely Aranyt érdekli, maga is történetileg alakuló, s – bár lassan – változó tényező; fejlődik, elmarad, visszaesik – másfelől pedig egyazon időszakban sem egyféle, hanem különböző rétegeket tüntet fel, melyek más-más befolyást gyakorolnak az irodalomra, s más-más viszonyban állnak vele; minde változások főképp ízlés szempontjából értendők. A fejlődés alsó fokán e közönség még alig tér el a szóbeliségétől; keveset olvasott (egykönyvű) s csak anyanyelvén (egy felsőbb réteg latinul is); a szóbeliségben mesék, énekek iránt érdeklődött, az olvasás terjedtével a históriás, kalandos elbeszéléseknek lesz publikuma. Fejlettségi állapota természetesen befoly az irodalmi érvényesülésre. Megmarad a hagyomány színvonalán, míg az újítások egy magasabb rétegben folynak le s találhatnak visszhangra. Az a kevés könyvet újra meg újra olvasó publikum népszerűbbé teszi az író, mint az, melynek van módja válogatni s kapkodva olvasni (ez *A peleskei nótárius* sikerének titka. AJÖM XI. 486.). Viszont e keveset olvasó réteg, e tömeg, éppen hagyományos ízlése folytán, nem népszerűsít ám alkalmi hitványságot; amit kedvébe fogad s tartósan felölel, abban rendszerint van valami költői becs. *A Népiességünk a költészetben* c. tervvázlata a népiest a népszerűtől különböztetve ezt mondja: „A népszerűség se pro, se contra nem bizonyít a belbecs mellett. Esetleges dolgokon alapulhat. De némely korokban az esetlegi összevág az örökkel, s népszerű munka belbecsűnek is bizonyul be. – Hanem ellenkező esetek is vannak.” (AJÖM XI. 380–381.) Haller *Hármas Istóriájából* is a legjobb rész, a *Gesta Romanorum* „formába kerekedő” elbeszélései lettek a legnépszerűbbek s ennek köszönheti kedveltségét (AJÖM XI. 487.); s azért vált *A peleskei nótárius* is mintegy a nemzeti monda hagyományos alakjainak társává s vétetett fel mintegy a nép-mitológiába (484.); a közhangulatnak is kifejezője volt (488.).

A Gyöngyösi–Zrínyi ízléstörténeti kérdés megoldása is jórészt a közönséggel kapcsolatos. Gyöngyösi, Tinódi morodát felfrissítve, „megszínelve”, magába szedi a hagyományt s áthasonítja: az

egykorú olvasó feltalálja benne, ami elődeiben tetszik s azon felül a költő egyéni sajátját: hűséget a régihez, szabadságot az újban. Zrínyi ellenben szakít a múlttal, a verses históriától az epopeia csúcsára ugrik, ritmus kelleme helyett a gondolat merész fönsége, a hagyomány titáni kézzel való felforgatása; nem volt közönsége: odáig csak később fejlődött a közönség (AJÖM XI. 435.). Gyöngyösi így szükséges láncszem a fejlődésben. Növelte sikerét, hogy e hagyományos formában, elbeszélés álarcában lírai szükségletet elégitett ki (általános érzelem, szerelem: mi közvetlen lírai formában az irodalomban szinte tiltva volt; 437.).

Toldy túlságos súlyt vetett „technikai virtuozitása” hatására: Gyöngyösi mindenben, mi a költészet külsejéhez tartozik, tehát a mesterségben, meghaladta Zrínyit, s epochalis író lett e technikai virtuozitása által, „mert csekély művészi kiképzettséggel bíró nemzetek épen ez iránt viseltetnek legtöbb fogékonysággal” (*A magyar költészet története*, 279.); nyelvbéli előadása, könnyen áradó verselése szerezte meg neki a közhelyeslés egy részét (284.); nyelv és technika (293.). – Toldy inkább maga kora álláspontjáról nézi ezt. A közönség ízlését, s hagyomány és szakítás mozzanatát mélyebben látó Arany tisztábban is lát.

Érthető, hogy a hagyományhoz, a „közízléshez” (AJÖM XI. 502.) viszonyítva rendszerezi a XVIII. század végi jelenségeket is, mintegy oly rendbe sorakoztatva, amint a hagyománytól eltávolodnak: legészrevétlenebb az átmenet a franciás iskolához, mely időrendben is első; merevebb szakítás a másik két, idegen mintát követő irányban; s mintegy visszahatás ezek ellen a „magyaros” (497.). Baróti Szabó Dávidról írt arcképe mindenestül e közízléshez való viszonyítás szempontjából van megfestve (a közízlést visszariasztó merészségei, majd megdöbbenése a nem várt hatásra, s visszaszeldülése: ebben egyszersmind a „reformok” rendszerinti menete is jellemezve: a kezdet túlzásai után valamelyes, de nem teljes visszatérés a hagyományozshoz).

Aranynak egyébként ízléstörténeti szempontból egyik legmesteribb jellemzése az *Irányokban* olvasható (AJÖM XI. 158–160.), a XVIII. század végi népszerűek- vagy magyarosokról. Az írónia is élesíti ebben látását, mert azzal párhuzamos korszerű jelenségek (hagyománytorzítás: Petőfi-utánzók) készítik e visszapillantásra.

Ezen, a közönségben főképp ízléstörténeti tényezőt tekintő szemponton kívül a Kemény Zsigmondhoz közelállóbb társadalmi szempont is érvényesül fejtegetéseiben, így elsősorban a Ráday Gedeonról írt arcképben.

Nálunk csak a hitújítást követő félszázadban „plebeian” költői irodalom – különben felsőbb körök, nemesi rend. – Terézia és József után ritkulnak, megszűnnek a főúri nevek; majd újragagyarosodásuk (Jósika, Eötvös, Kemény); de általában a középnemesség, papi rend és plebejus tömeg veszi át a szépirodalom zászlaját s a költészet jelleme is eszerint változik. – Ennek következménye a középrend ízléstáplálékára: papi didaxis, alkalmiak, trágárságok. – A művelt osztály e szerepe örvedetes: szélesebb látókör (AJÖM XI. 504–505.).

Társadalmi szempont a nyelvre nézve (511.). Az arisztokrácia *ma* nem bírja a nyelvet úgy, amint az magyar észjárás szerint meg van teremtve, holott régen az övek egyszersmind a legdíszesebb magyar beszéd volt. Példájuk után egy idegenszerű magyar nyelv képződik.

A fejlődés másik tényezője (az irodalomban kezdeményező) az *egyéni*. Láttuk, hogy beolvadása a közbe, vagy elszigeteltsége attól (Gyöngyösi–Zrínyi) mily horderejű művei sorsára nézve (AJÖM XI. 436.). Innen van, hogy Arany a költő viszonyát kora eszméihez s nemzetéhez is megvizsgálja (Zrínyi, Tasso). S épp a nagyszabású elméket látja a legszolidárisabb kapocsban s legbensőbb viszonyhatásban korukkal, nemzetekkel (*Zrínyi és Tasso*. AJÖM X. 427.). Ez nem zárja ki kezdeményező jelentőségüket s irányító hatásukat. A lángész megsejti a közérzület alakulását s megelőzve, kész kifejezést ad neki.

Sokan minden irodalmi jelenséget a politikai és társadalmi helyzetből magyaráznak, egy általános okfőre vezetnek vissza. Arany arra nézve, hogy az irodalom, s különösen a költészet egy vagy más irányba szakad, legalábbis annyit tulajdonít a lángelme varázsának, a fényes egyéni példának s nagy sikernek, mint a politikai és társadalmi helyzet befolyásának (az irodalom saját hatásrendszerében marad); mégpedig a kor követeléseinek ellenére is olykor a lángész sikere szabja meg darab időre a költészet irányát. Ez irány sokszor tovább tart, midőn a társadalmi viszonyok, az eszmék, a kedélyek már lényeges változások mentek át. Ezt tehát nem a kor jellemének, hanem a *génie* hatásának kell tulajdonítani. Előfordul, hogy a *génie* századok múlva támad fel mintegy halottaiból s varázskörébe vonja az irodalom nagy részét. Bár a lángész végelemzésben megint korának szülötte, „de, épen mert

genie, ritkán folytatója is egyszeremind: sőt nem egyszer annyira meghasonlik azzal, hogy csak a jövő hozza meg neki az elismerést.” (Irányok. AJÖM XI. 156.) Példa: Petőfi hatása alatt az egész magyar költészet a lírában, s abban is a dalban rekedt meg; azt mondják: korunk a líráé, holott a 49 utáni tíz év líráján éppen nem látszik a kor bélyege (155.).

A most mondottakkal függ össze a lángész és az utánczó (átlagírók) s az irodalmi iskolák kérdése.

Költészetben (művészetben) voltaképp mindenki utánczó. A lángész is a meglevő példányok után indul: csak villámgyorsan szedi fel a jót előzőinél, alkotva pedig mást fog létrehozni, még ha ugyanolyan akarna is (eredeti); elküönözve, példa nélkül sohasem szólalna meg. Sok született költő el is kallódik, mert nincs módjában példát találni (pásztor, mesemondó stb.). Az olaszban sem faji előny a művészi érzék; hanem ott megvan az utánczási folytonosság (Irányok. AJÖM XI. 164–166.).

Ha a lángész is utáncz, annak inkább a másodrendű elmék, s kell is, jó is, hogy minél több nagy elme befolyását szívják magukba. A költői hajlam is sokféle, s ha mind egy-két mintáiról nyomába tolong, az nem követés, tanulmány, hanem majmolás („látni egy tömeget, melynek művein egy ugyanazon szellem befolyása majdnem kézzel mutatható, szomorú jelenség, hanyatlás jele”). Ellenben sok példa (különb korból s nemzetektől), sok irány közi az egyéni hajlam inkább megtalálhatja a nekivalót. (Irányok. AJÖM XI. 166–167.) Nem kell félni idegen mintáktól sem: azok szemlélése a jóraló tehetséget nem forgatja ki eredetiségéből, nem törlő le róla szükségképp a nemzeti zománcot (Józsa Dániel: *Zandirhám*. AJÖM XI. 9.).

NB. ő nem szerette, hogy utánczozzák, mert az ő komoly törekvését balul értették, s holott ő eszme és forma harmóniájáért küzdött, nyomdokain idomtalan szörnyeket lát. Az irodalomtörténet az előradt bűnökért még majd őt találja felelőssé tenni. (Levele Tompához: 1860. márc. 30., HIL III. 483.) – Megszokta, únja már a magáét – *Toldit* is; s balladáit is egy pár száz majmolatban látja parodiázva, az is elvesztette rá ingerét (Tompához: 1858. szept. 29., uo. 448–449.).

Egy lángészt nem is lehet követni. Az egyedül áll, nincs iskolája; „ki vele egy irányban indul, vagy fejül kell haladnia őt, vagy mögötte nyom nélküli homályban veszni el”. (Irányok. AJÖM XI. 157.)

Iskolát költészetben azon körülbelül egyforma nagyságú tehetségek alkotnak, melyek közül egy sem oly tündöklő, hogy a többinek a fényét magába nyelje s nem is oly erőfő, hogy saját jellemét egészen elveszítve pusztán utánczozzon (nem volt Zrínyi-, Csokonai-iskola; volt Gyöngyösi-, Bessenyei-, Himfy-iskola – uo.).

A lángész mellett azonban az ilyen másodrendű, átlag, utánczó tömegnek is hivatása van: nem hagyják elaludni a vesztatűzet, melynél egy leendő lángész meggyújtja fákláját (AJÖM XI. 188. – Szász Károly költeményeinek bírálata); csekély mécsaikben tartogatják a tüzet egy későbbi lángelme számára; egyénileg elvesznek a mindennapiság tengerében: egytetemes hatásuk nem tagadható (Levele Tompához: 1853. jún. 28., HIL III. 301.; Tompa Aranyhoz: 1853. júl. 5., uo. 305.). Ők tehát biztosítékai a folytonosságnak s tömegükkel teszik lehetővé a virágzást.

Mindez azt jelenti, hogy az irodalom tényezőit egymásrautaltságukban szemléli. E viszonyított szemléletet időbelileg is érvényesíti, vagyis elődökhöz, utódokhoz, előzmény- s következményekhez viszonyítja az egyes tüneményeket. Ez a fejlődéstörténeti szempont: az ugrást, octroyt nem ismerő fejlődés folytonos számontartása. Zrínyi művelt ízlését kortársaihoz s elődeihez viszonyítva állapítja meg (AJÖM X. 364.); a XVII. század lírikusai és Amade közt összekapcsoló láncszem szükségét hangoztatja s Ráday Pálban hajlandó e láncszemet látni (AJÖM XI. 507.); a dalműfaj fejlődéstörténetét meg is kísérti megírni (*A magyar népdal az irodalomban*. AJÖM XI. 383., 398.), s van tervvázlata a népies ízlés fejlődéstörténetéről (*Népiességünk a költészetben*. AJÖM XI. 380.); ismeri a „versfejlődés” fogalmát, mit még újabban is kétségbe vontak (*Szabó Dávid*. AJÖM XI. 503.); „a versidom fejlődésének története van, nem terem (mint a magyar építészeti stíl), csakúgy egyszerre” (*Töredékes gondolatok*. AJÖM XI. 554.; ezért nem lehet oktrojálni jámbus helyett magyar formát a drámára: nincs előzmény, melyre ez támaszkodhatnék); ismeri a „fejlődés természetét”: mely szerint az utóbb jövő, ha elődét meg akarja haladni, ennek hibáit nagyítva, jó oldalait kicsinyítve látja; s mert ismeri, nem veszi rossz néven, sőt a szigorú („mérgező”) kritikusai hajlamban a „tökélyesbülés” feltételét látja (AJÖM XI. 186. – Szász Károly költeményeinek bírálata).

Az irodalmi központosítás törekvéseit a fejlődés szempontjából nagy figyelemre méltatja; vázolja első megvalósulását s fájlatja, hogy a jelenben az csak külsőleges (*Egy szó, mely kell, de nem tetszik*. AJÖM XI. 367.).

Végül ismeri az „irodalmi generáció” fogalmát, s bár tanulmányban főszempontul nem használja fel, Szemere Pál nekrológiájában illusztráció gyanánt él vele (AJÖM XI. 122.).